

10. Доброчинська В. Радянізація в освітньому просторі Рівненщини (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича*. Чернівці. 2021. № 2. С. 96–105.

11. Доброчинська В. Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.) : культурно-освітній феномен на тлі доби. Вид. 2-ге. Рівне: ПП «Формат-А». 2023. 224 с.

12. Спогади Наталії Іщук-Пазуняк. Машинопис. Матеріали приватного архіву Дори Винницької і Марії Іщук-Варварів (США), надані автору, 2015 р.

13. Шульгіна-Іщук Н. Про українську гімназію в Рівному на Волині. Історія її заснування та праця (До сторінок історії українського шкільництва). Машинопис. Матеріали приватного архіву Дори Винницької і Марії Іщук-Варварів (США), надані автору, 2015 р.

ШТРИХИ ДО ОСОБИСТОГО ПОРТРЕТУ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА: ПЛІТКИ, ДОМИСЛИ, ВЕРСІЇ

Ігор Коляда

Анастасія Семененко

Олександр Довженко, відомий у світі як видатний кінорежисер та письменник, у творах якого є місце і для особистих переживань. Однією з найбільш яскравих та цікавих сторінок його життя є його взаємини з жінками, яка, як виявляється, не менш захоплююча, ніж його кіноповісті. Історія цих стосунків і по сьогодні живиться плітками, версіями, домислами.

1917 рік змінив життя Олександра Довженка, 22-річного фахівця, красеня, який однаково легко й захоплено викладав кілька предметів. Природно, що на талановитого хлопця заглядалися всі молоденькі вчительки. Одна з них, Варя, виявилася найсміливішою – й запросила Олександра в гості. Ось як описав першу зустріч Варвари Крилової і Довженка письменник Іван Семенчук: «Зустрілися вони несподівано в дверях. Довженко стрімко крокував із класу. Мабуть, з уроку малювання: на пальцях правої руки сліди крейди – старанно витирав картою хустинкою. Незнайомка виходила з учительської» [9, с.68]. І це лише одна з децю літературно прикрашених версій з історії взаємин О. Довженка і Варвари Крилової.

Достовірним є те, що О. Довженко був глибоко захоплений талантом, красою та душевною глибиною Варвари. «Він вважав її своєю музою, що надихала його на нові творчі звершення. З її боку це було щире та глибоке почуття до великого митця, яке вона не приховувала. Втім, їхні стосунки були непростими та не довгими, але вони підтримували потім дружні стосунки», – зазначив український поет Сергій Осока [5].

Ці стосунки мають і свої драматичні колізії. Так, навесні 1917-го року вони взяли цивільний шлюб, але, на жаль, він не був довготривалим. Влітку Олександр їде до Києва шукати роботу, де вирувало тоді політичне і культурне життя, а Варвара залишилася в Житомирі, чекаючи на виклик чоловіка. З Києва Довженко закидав Варвару листами. За існуючою версією він невдовзі захворів і вирушив лікуватися до батьків у Сосницю (Чернігівська область). Там, на Десні, Довженко відпочиває,

купається, допомагає по господарству та набирається сил. Але йому не вистачало його коханої, і він писав їй листи, які збережені в його «Щоденнику»: «...ти ще тихенько спиш, моя маленька дівчинко, й, можливо, бачиш мене уві сні. Коли ти спиш, я люблю тебе найдужче. Мені тоді здається, що ти не дружина мені, а моє дороге чарівне дитя. Я цілую тихенько, ніжно-ніжно твоє тепле рученя подумки... 5 1/2 година ранку. Твій Олександрик» [3].

Біографи та письменники, переказуючи різні плітки, припускають, що Варвара в цей період закохалася в іншого, зробивши дуже боляче Довженку. В останньому листі вона написала: «Я тебе люблю, але дружиною твоєю бути не можу. Не лай мене і не плач за мною». І він, дізнавшись про суперника, мчить до своєї коханої, але вже було пізно, бо вона разом з новим чоловіком їде закордон, спочатку вони вирушили до Праги, але згодом переїхали до Берліну. Вони проживали щасливо до моменту, поки Варвара не захворіла на туберкульоз кісток і в такий відповідальний та складний момент її коханець йде від неї та покидає на чужині. У цей час Олександр Довженко працює у торговому представництві УСРР у Берліні. Дізнавшись про місце перебування Варвари, за існуючою версією, він вирушає до своєї коханої. Довженко пробачив їй зраду. 17 липня 1923 року вони оформлюють офіційний шлюб за радянськими законами [4, с.46]. Хоча, як зазначають біографи, Варвара отримала пошкодження коліна у 1925р., необачний удар веслом по коліні - запалення суглобів - неправильний діагноз і шкідливе лікування від туберкульозу, а як наслідок - інвалідність (не згиналася нога).

Подружжя Довженків у 1923 р. повернулося в Україну, Олександр поринув з головою в малярство і журналістику, а Варя в театр, вчилася на драматичних курсах, сам Лесь Курбас пророкував їй неабияке сценічне майбутнє. Та фатальний випадок з коліном зламав усі плани, а згодом і перевернув долю Олександра і Варвари. Довженко-чоловік прагнув допомогти своїй дружині, але життєві обставини внесли свої корективи у їхнє подружнє життя. Довженко ходив похмурий, похнюплений, замкнутий в собі. Друзі його намагалися розважити, але без особливого успіху.

Спокусившись пропозицією Ю.Яновського, свого друга, О.Довженко вирішує спробувати свої сили у кіномистецтві. Так, Олександр опиняється в Одесі, у «Голлівуд на березі Чорного моря». Довженко провів в Одесі близько трьох років. Починає знімати свої фільми. «Фільм «Звенигора» приніс молодому режисерові визнання. Зарубіжна критика назве цей фільм «великим досягненням радянської кінематографії», - зазначає Сергій Осока [5].

Одеса дарує нове захоплення юному серцю. Балерина Іда Пензо. У неї, балерину й акторку німого кіно (знялася у фільмі Довженка «Сумка дипкур'єра» і фрагменти з нею фігурують у стрічці В.Домбровського), були закохані двоє друзів – О.Довженко і Ю.Яновський. Та ця ніжна й зворушлива дружба-любов так і не переросла в щось інше – сама Іда не змогла надати переваги комусь одному.

Згадуючи ті листопадові дні 1925-го, запальні «симпозіуми» на комунальному килимі, Микола Бажан наголошував, що для Довженка то була пора «життєвого перелому», ускладнена ще й великим сімейним лихом — хворобою дружини Варвари, тяжкою необхідністю обом робити вибір... І він свій вибір зробив на користь Одеси, кіно.

Працюючи на кінофабриці, Довженко писав своїй дружині Варварі ніжні, пройняті щирим коханням, листи. А вона не відповідала. І, певне, по-іншому б склалися їх подальші стосунки, якби в житті Майстра не з'явилася Олена, або ще як її називав

сам Довженко, Олеся Михайлівна Чернова. Кінознавець з Москви Ірина Геращенко припускає, що скоріш за все зустрілись вони в Одесі на зйомках фільму Довженка «Сумка дипкур'єра». Що саме приваблювало Довженка в цій жінці, на скільки глибокі були почуття його до неї - судити сьогодні важко. Проте їх взаємини, без сумніву, були щирими і залишили в душі Майстра певний слід. Вони зустрічалися вряди-годи, листувалися. Збереглося близько двох десятків листів, які написав Довженко Олесі Черновій і які вона не втратила, передала кінознавцеві Ірині Геращенковій, а та опублікувала їх в московській газеті «Екран и сцена».

В своїх листах Довженко називає Олесю «солнышком», «чудной девочкой», «Лелей растрепанной», турбується про її здоров'я та скаржиться на те, що немає її поруч, і він не може говорити так, щоб все зрозумілим було з півслова.

А тим часом дружина Варвара після довгого мовчання, певне, відчувши тривогу, писала: «Нема тебе, Сашо, нема тебе, мій чудовий, єдиний, неповторний. Де ти? Де, мій любий? Стомилася я по тобі, о як стомилась. Не кохаєш ти мене, розкохав...». Довженко, усвідомлюючи те, що сталося і боляче сприймаючи його сам, у листі до неї писав: «Варю! Мені дуже важко тобі писати. Тому я безкінечно і непоправно перед тобою винен. Це я знаю і відчуваю скрізь і щоднини. Ніякого впливу тут немає. Винен я один. Це я дуже добре знаю, і для мене ясно, що в мене наявна безсумнівна психічна травма. Прийде час, і я тобі це добре поясню. Яке дивне життя. Як повинна бути ти незрівнянно вища мене» [10].

«Прийшовши одного разу додому, Довженко не застав дружини і зрозумів, що повернувся в пусту квартиру. На столі в кришталевій вазі побачив троянди, небесно-білі, його улюблені. Під вазою помітив складений учетверо аркуш паперу. Розгорнув — обпікся тужливими прощальними жіночими словами», - подає опоетизовану версію розлучення Варвари і Олександра поет Сергій Осока [5]. «Дорогий, рідний, коханий мій! Я прощаюся з тобою. Я їду назавжди від тебе. Розумію все-все. Найперше — те, що жити разом ми не можемо. Ти йдеш у велике мистецтво. Ти віддаєш йому всього себе. Тобі потрібен друг у житті, тобі потрібна натхненниця. Коли приходиш додому стомлений, вкрай виснажений — маєш спочити душею. Твоє серце не повинна ранили жіноча милиця. О ні! Не тривожся за мене, любий мій. Залишаю тебе свідомо. Не хочу, щоб недуга моя травмувала твою душу. Адже ти не зможеш творити, працювати по-справжньому. Я житиму до останнього подиху з тобою в серці своєму, в спогадах, думках, у снах. І стежитиму за твоєю красивою ходою. Вірю і знаю, що ти створиш багато прекрасного, доброго й вічного. Ти закохався, Сашко... Повір: од щирого, хоч і зболеного серця, відкидаючи в ім'я тебе ревності й біль, хочу, щоб вона стала істинним твоїм другом, твоїм натхненням. А в мене одне-однісіньке прохання до тебе: хочу жити під твоїм прізвиськом. Прощай. Хай іде до тебе добро й щастя із Землі, з Неба, з Води! Твоя навіки Варвара Довженко», - з книги «Довженко без гриму» [4, с.43].

Ось так. Через деякий час Довженко розлучився із дружиною Варварою.

Але не склалося в нього з Олесею Черновою. Знову самотність, душевна спустошеність. Саме тоді в життя Майстра втручається Юлія Сонцева, відома актриса по німих фільмах «Аэлита» та «Папиросница из Моссельпрома». В Одесі вона побачила кінострічку Довженка «Звенигора» і сказала собі: людина, котра поставила такий фільм, геніальна. А потім вони познайомилися на кіностудії. Це було у 1928 році. За рік почали жити разом.

Так, новим коханням в житті Довженка стала акторка - Юлія Солнцева. Саме ці стосунки стануть особливо важливими для Довженка, оскільки вони

супроводжуватимуть його упродовж всього його життя. «Юлія відмовляється від кар'єри актриси і стає асистентом Довженка», – згадується в спогадах Ю. Солнцевої про Довженка [2, с.179].

Юлія стала активно допомагати Олександрю і навіть якось впливати на характер митця. «Солнцева, на жаль, внесла відчутні зміни до характеру, поведінки, смаків, помислів і, головне, у творчість свого чоловіка, знаменитого митця і великої людини... Ми зіткнулися з досить ворожою до нас (членів знімальної групи фільму “Земля”) особою, яка, як виявилось з часом, ненавиділа нас, я б сказав, великодержавною ненавистю російської шовіністки...», - припускав актор Петро Масоха [7, с.135]. Письменник Юрій Яновський, який, за деякими свідченнями, теж упадав свого часу за «проклятою Юлькою», писав: «Солнцева, зневажаючи і ненавидячи українську культуру, весь час тягне Довженка у бік російської культури, відштовхує його від українських письменників і взагалі від українців, а Довженко «цілком під її черевиком» [7, с.139]. І хто нині може сказати про щирість цих слів, а може це заговорила чоловіча образа, що вибираючи між ним і Сашком, Юлія обрала Сашка. «Яновський був у захопленні від Довженка, а Довженко від Яновського, — згадував Олександр Грищенко. — Вони були такими щирими друзями, однодумцями, побратимами, що навіть обоє безтямно закохалися в красуню Юлію Солнцеву, яка приїхала з Москви зніматися в якихось фільмах. Солнцева обрала собі Довженка. Юра Яновський стоїчно пережив цей інтимний крах» [11].

У 1933 році з'явилася постанова про арешт Олександра Довженка. На той час вони жили в Києві. За однією з версій, саме Юлія Солнцева через свої таємні канали в НКВС, дізналася про загрозу й постановила: урятувати чоловіка будь-якою ціною! До Москви вони добиралися по Каспію – обхідними шляхами. Прибули таємно. Солнцева негайно почала діяти. Передусім вона домоглася зустрічі з головою спілки письменників СРСР О. Фадєєвим. Чи то умовляннями, чи то якимись обіцянками, чи просто жіночими чарами вона змогла добитися у Фадєєва обіцянки влаштувати зустріч Довженка із «батьком народів» Сталіним. «Сталін, вирішує надати шанс на життя Олександрю Петровичу, це було дивним рішенням, знаючи методи та політику ватажка, хоча фільм був не простим, пропагандистського характеру, назву отримав – «Аероград». Довженко був радий і цьому, тому що найголовніше - життя було врятоване. А разом – і майбутнє українського кіно. Тож, хай і несвідомо, але Солнцева таки робила свої пожертви на олтар українського мистецтва», – припускає Ю. Шаповал [7, с.131].

На зйомках того ж таки “Аерограду” в 1934 році склалося так, що Довженко мешкав у комфортному будинку, а Солнцева не побажала там оселитися й залишилася в наметі. Наодинці з молодим актором Михайлом Сидоркіним. Ось що він пише: “І довго, довго розмовляли, лежачи в ліжку. Вона сказала мені, що не хоче переїжджати до Довженка, тому що він і Тіссе їй дуже набридли і вона відчуває себе набагато краще без них. Взагалі Юля – дивна жінка. Тепер, коли всі пішли, вона раптом стала дуже милою і привабливою. Я запитав: “Чому?” А вона сказала: “Я навмисне при них стерва. Так краще працювати”. Я, звичайно, не погодився. Потім вона довго розповідала мені про свої романи...” [1].

Ці стосунки були складними і неоднозначними, з одного боку це була цілковита підтримка, вони працювали разом над багатьма проектами, Солнцева часто була його основною опорою в креативному процесі. В їхніх спільних роботах відчувається особлива гармонія і взаєморозуміння, що відображає глибоку духовну спорідненість

двох творців. А іноді були непорозуміння, але це нормально для стосунків. У їхньому сімейному житті насправді аж надто багато білих плям. Очевидці твердять, що подружжя спілкувалося на «ви» – навіть за зачиненими дверима: «Олександр Петровичу! Ви дозволяєте їм говорити з собою таким панібратським тоном! Знайте ж урешті собі ціну! Та Вас ніхто поважати не буде!» – «Досить тягнути мене на цей ідіотський п'єдестал! Ви мене хочете пересварити з усім світом!» [1]. Розмови в такому дусі через зачинені двері часто чули ті, хто були більш-менш наближеними. Часто разом зі звуками розбитого скла... Переказували пліткарі.

У 1944 р. Довженко потрапив у тривалу опалу – через «Україну в огні». Довженко у розмові з агентом «Філософом зізнається: «Наказ Сталіна № 217 продиктував мені мій сценарій. Намальовані мною типи нашої армії та постаті дезертирів вирости з цього наказу. Щодо розпаду колгоспного ладу, то я показав його не повною мірою і, тим не менш, цей бік у сценарії засудили. Що було б, якби я написав всю правду!? – зазначається у справі-формулярі [6]. Спочатку його прибрали з посади художнього керівника Київської кіностудії. Потім – вимушений переїзд до Москви, тотальний і невсипущий цензурний контроль за кожним його словом. Перед ним зачинилися разом усі «високі» двері. Стукати ще і ще йому не дозволяв характер. Стукала Солнцева – прохала в московських видавництвах давати чоловікові перекладати з української. Вона жалілась, що Олександр не давав їй спати ночами, бо постійно думав про роботу. Довженко писав у щоденнику: «Я вмру в Москві, так і не побачивши України! Перед смертю попрошу Сталіна, аби, перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх виїняли серце і закопали його в рідну землю, у Києві, десь над Дніпром, на горі» [3, с.339].

Олександр Петрович, як стверджують сучасники і деякі біографи митця, кохав свою колишню жінку, але справжньою музою для його творчості стала Юлія. У 1952 році він писав про Солнцеву в своєму щоденнику: «Я так люблю мою Юлію, якби й не любив ще ніколи за двадцять п'ять років родинного з нею життя. Я безупинно говорю їй найніжніші слова. Милуюсь нею, весь переповнений до неї глибокою ніжністю... Так, я люблю її, мою Юлію, і з того щасливий. Хто послав мені любов? Пречиста вода великої Ріки мого народу! Се її цілюща волога оповила, омила мене, її вічно дівоча українська ласка і бездоганна чистота її багато-щедрих фарб» [3]. Але якщо дивитися на їхню історію кохання, то виникає ряд запитань до цієї цитати: «Що – правда? Що – вигадка? Що – гра?». З такої часової відстані вже не розгадати. 22 вересня 1955 р. судова колегія Московського обласного суду винесла рішення про розірвання шлюбу Варвари Крилової, першої Довженкової дружини, з Олександром Петровичем [7, с.131].

Перший день зйомок «Поєми про море» – фільму за власним сценарієм, вимріяного протягом багатьох років, фільму після тривалої перерви – був призначений на 25 листопада 1956 року. Напередодні Довженко працював у саду. Потім почав збиратися в місто й раптом йому стало зле. Наступного дня знімальну групу в приміщенні “Мосфільму” замість ділового, нервового й цілеспрямованого Довженка чекав його портрет, прикрашений жалобною стрічкою. У труні Олександр Довженко лежав, одягнений у вишиванку, оточений квітами та яблуками. Поряд стояли два снопи української пшениці. Іван Козловський співав журливих українських пісень... Піаніст Леонід Коган грав бетховенське «Адажіо». Юлії Солнцевій ледве вдалося добитися місця для поховання на Новодівочому кладовищі. Пізніше племінник Олександра Довженка Тарас Дудко кілька разів говорив про те, буцім є підстави підозрювати

замовне вбивство. Убивство, яке вчинила Юлія Солнцева за наказом КГБ [7, с.140]. Ще одна з пліток чи версій, які потребують пояснень мотивації їхньої появи.

Юлія пережила свого геніального чоловіка більше як на тридцять років. Усе життя ревно оберігала Довженків архів, не підпускаючи нікого, ніби стояла на чатах якоїсь дивної (а може, страшної) таємниці. Вона завершила роботу над фільмом «Поєма про море». Через десять років по його смерті вона поставила й «Україну в огні» – виразний, скупий на слова й багатий на деталі фільм. «Юлія Солнцева. З одного боку – дружина і найближчий товариш Олександра Петровича на знімальному майданчику та в житті, а з іншого – жорстка і самовладна спадкоємиця творчого спадку чоловіка, яка на півстоліття засекретила велику частину архіву митця, куди входять листування, записи, щоденники», – пише публіцист С. Тримбач, стосунки у якого також були не безхмарними із дружиною митця [5].

Олександр Довженко і жінки — це не просто особиста сторінка життя митця, а величезний джерело натхнення для його творчості. Його переживання, емоції, почуття — усе це знайшло відображення в його творах, що має допомогти глибше зрозуміти внутрішній світ генія. У Олександра Довженка була складна історія кохання у житті. Він дуже кохав свою першу дружину Варвару Крилову, кохання, за свідченнями сучасників, до якої він проніс через усе життя. Він любив, а іноді й ненавидів, як припускають деякі і передають версії інші, Юлію Солнцеву. Це кохання вплинуло не тільки на творчість Довженка, але і на саму особистість митця. А ще була Олена Чернова, Іда Пензо та ті невідомі, які захоплювали уяву митця, допомагаючи витворювати неперевершені літературні та кінообрази.

Література

1. Безручко О. «Повість полум'яних літ Олександра Довженка: розсекречені документи». URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=990 (дата звернення 28.10.2023)
2. Полум'яне життя: Спогади про Олександра Довженка. Київ, 1973. С. 117 (дата звернення 25.10.2023)
3. Довженко О. Господи, пошли мені сили "Щоденник", кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. Харків, 1994. 276 с.
4. Довженко без гриму. Листи, спогади, архівні знахідки, упоряд. і коментарі В. Агєєва, С. Тримбач, Комора, Київ, 2014. 187 с.
5. Осока С. Зрадливе кохання Олександра Довженка. URL: https://na-skryzhalyah.blogspot.com/2017/05/blog-post_6.html (дата звернення 28.10.2023)
6. ГДА СБУ, спр. С-836, т. 3, ч. 2, арк. 5.
7. Шаповал Ю. «Непрощений Олександр Довженко і комуністичні спецслужби», Польща, 2019. 354 с.
8. Панасенко Т. «Олександр Довженко», Фоліо, 2012. 128 с.
9. Семенчук І. «Син Зачарованої Десни», 1997. 147 с.
10. Студьонова Л. «Вертатись хочу на Вкраїну». URL <https://siver.com.ua/forum/65-581-1> (дата звернення 28.10.2023)
11. Панченко В. «Голлівуд» на березі Чорного моря. URL: <https://tyzhden.ua/hollivud-na-berezi-chornoho-moria/> (дата звернення 28.10.2023)